

ETNIKAI SZTEREOTÍPIÁK AZ ANGOL PAMFLETIRODALOMBAN**ETHNIC STEREOTYPES IN THE ENGLISH PAMPHLET LITERATURE****Farkas Attila PhD**

Adjunktus

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Szent István Egyetem

E-mail: Farkas.Attila@gtk.szie.hu**Összefoglalás**

A tanulmány a sztereotípiák kutatásának alternatív módját kezdeményezi. Ennek érdekében először áttekinti a téma vizsgálatának azon eredményeit, amelyeket a modern társadalomtudomány ért el, majd rátér a másik lehetséges és eredményekkel kecsegtető metodológiára, amely a klasszikus retorika filozófiájának és az eszmetörténetnek egy speciális szintézise. Ezt a metodológiát alkalmazza az angol pamfletirodalom két jeles darabjára, ez hozzásegíti ahhoz, hogy felvázolhassa a sztereotípiák morális pozícióját.

Abstract

The study initiates the alternative mode of researching stereotype. To this effect first it reviews those results of examining the theme that have been reached by the modern social science, then it turns to the other methodology that is possible and promising results, that is a special synthesis of the philosophy of the classical rhetoric and intellectual history. It applies this methodology for two outstanding writing of the English pamphlet literature, and it helps to outline the moral position of the stereotype.

Kulcsszavak: sztereotípiák, retorika, eszmetörténet, gyakorlati filozófia, redefiníció,

JEL besorolás: A12/A13/B10

Bevezetés

Az etnikai sztereotípiák szerves részét képezik a közbeszédnek és a közgondolkodásnak, tudományos vizsgálatukhoz nagyban hozzájárultak a XX. századi társadalomtudományos, pszichológiai és nyelvészeti kutatások. Ebben a tanulmányban összefoglalom ezen vizsgálatok eredményeit, de főként azért, hogy áttérhessek az etnikai sztereotípiák egy alternatív kutatási metodológiájára. Ezt a lehetőséget a retorika és az eszmetörténet szolgáltatja számunkra, ennek jegyében fogom elemezni az angol pamfletirodalom két igen jelentős alkotását. Reményeim szerint az elemzés eredménye hozzá fog járulni a sztereotípiák morális megítéléséhez.

Anyag és módszertan: modern tudomány és klasszikus retorika

Az emberi megismerő képesség különféle módokon teszi lehetővé a világban történő eligazodást, hatékony cselekvés kezdeményezését és végrehajtását. Az egyik ilyen módszer a sémás vagy sematikus adatfeldolgozás. Ennek során a megismerő szubjektum nincs tekintettel a vizsgált objektum részleteire, hanem a tudatában meglévő sémák segítségével dolgozza fel azt. A sematikus megismerés és orientáció meglehetősen takarékos eljárás, így lehetővé teszi a mentális működések relatív gazdaságosságát. Ugyanakkor a túlzott általánosítás veszélyét is

maga után vonhatja. Vannak olyan sémák, amelyek emberek egy osztályát reprezentálják, ezeket nevezzük sztereotípiának. Etimológiailag a kifejezés ógörög eredetre megy vissza, a *stereós* 'szilárd' és a *typos* 'forma', 'sablon' szavakból áll össze, *sztereotípiá* alakban előbb a nyomdászatban használták a sokszorosító eljárásban alkalmazott nyomólemeze, innen került át a társadalomtudományokba és a közgondolkodásba. Beszélhetünk nemi sztereotípiáról (férfi–nő, apa–anya szerepek jellemzői), szexuális irányultsággal kapcsolatos sztereotípiáról (a hetero- vagy homoszexuálisokra jellemző viselkedések), a megjelenésre vonatkozó sztereotípiáról (pl. „a szőke nők kevésbé okosak”), társadalmi osztályokhoz kötődő sztereotípiáról (pl. „az arisztokrácia dekadens”) és etnikai sztereotípiáról (pl. „a skót zsugori”), és így tovább. Ezek alkalmazása vagy működésbe lépése során az észlelő úgy kezeli a másik személyt, mint egy társas kategória bárkivel behelyettesíthető tagját. A sztereotípiákat intenzitásuk alapján feloszthatjuk a gyenge és az erős sztereotípiák csoportjára, ahol az utóbbi csoport tagjai lényegében immunisak mindenféle ellentétes információval szemben. Továbbá a sztereotípiák osztályozhatóak valamilyen viszonyítási normarendszernek való megfelelés szerint, ebben az értelemben beszélhetünk pozitív és negatív, illetve esetleg semleges sztereotípiákról. Azonban az, hogy egy sztereotípiá mikor, kinek és miért pozitív vagy sem, fölöttébb vitatható lehet. Ennek szemléltetésére tekintsünk egy példát. Valaki mondhatja értéksemleges ténymegállapításként (akár alátámasztják ezt adatok, akár nem), hogy „a cigányok jó muzikusok”, ezt hallgatók érthetik a közlő intenciójának megfelelően semleges kijelentésként, de érthetik dicséretként is, mások viszont felfoghatják rasszista negatív sztereotípiaként, mivel nyilván azért mondja, mert úgy gondolja, hogy a cigányok zenélni tudnak, de mást sem.

A sztereotípiá ilyen értelmű tudományos használatát Walter Lippman amerikai szociológus, politológus és publicista alapozta meg még az 1920-as évek elején *Public Opinion* című könyvében. Az általa kidolgozott koncepció a sztereotípiát nemcsak ismeretelméleti oldalról világítja meg, hanem feltárja annak antropológiai alapját is. A sztereotípiá egyrészt lehetővé teszi a tárgy valamilyen megismerését, valamint létrehoz egy képet is a világról. Nem teljes és nem is feltétlenül helyes képet, hanem egy lehetséges képet, ami a szubjektumnak megfelelő. Ebben a világban jól ismert tárgyak és emberek vannak, mi pedig szerves részei vagyunk ennek a világnak, otthonra leltünk itt. (Lippman 1997: Ch. VII.)

Ezen kívül a koncepciónak feltárható egy viszonylag jól körülírható morális és politikai viszonyrendszere is, amely illeszkedik a korszak amerikai társadalomtudományának alakulásába. Lippman munkássága részét képezi az úgynevezett új politikai tudomány történetének. Az Egyesült Államokban az 1880-as években emelkedett akadémiai rangra a politikatudomány, az új politikai tudomány pedig az első világháború után válik sikeressé. Az új politológia radikálisan szakít az addigi deduktív és történeti-komparatív módszerekkel. Helyettük a politikai jelenségek megfigyelése, mérése, és még inkább a politikai jelenségek pszichológiai magyarázata kerül előtérbe. Ez a politológia a társadalom irányításának realista pszichológiai tudomány kíván lenni. Vizsgálati célkitűzései a tömeg viselkedésének tanulmányozása és a propaganda elemzése. Képviselői szerint a racionalizmus és az intellektualizmus tradíciói alapján nem tudjuk megérteni az emberek viselkedését és a demokrácia működését, különösen nem a pszichológiai érzelmek sötét realitását. Olyan racionális módszerre van szükség, amely az emberi irracionálitást kezelni tudja. Erre a pszichológia módszere alkalmas. Ennek alkalmazásával a polgárok megfelelően irányíthatók. Az irányított szocializáció mechanizmusai között kitüntetett szerep jut a propagandának. (Farr 2005: 432–433.) A két világháború között az USA demokratikus társadalma azért fordul a propaganda tanulmányozása felé, hogy megvédje politikáját a totalitárius propagandákkal szemben. E stúdiumok eredményeit Lasswell úgy foglalja össze, hogy a propaganda a kollektív

attitűdök kialakítása és irányítása szimbólumok manipulálásával. (Lasswell 1927: 627.) A propaganda tudományos elemzésére van szükség. A propaganda egy eszköz, amit lehet rosszra, és lehet jóra is használni, a propaganda és a manipuláció önmagában nem morális megítélés tárgya, morális kérdés viszont a propaganda céljának kijelölése. A morális szempontok alapján kijelölt cél az USA demokráciájának védelme, ennek érdekében kell használni a propagandát, vagy, ha valakinek ez a szó nem tetszik, az oktatást és a képzést, illetve az akkor megszülető új gyakorlati tudományt, a PR-t. A sztereotípiáknak fontos szerep jut ebben a folyamatban. Bizonyos sztereotípiákat gyengíteni, másokat erősíteni kell, szükség szerint újakat kell kialakítani. Ha a hidegháború időszakát tekintjük, akkor, példának okáért olyan sztereotípiákat kell erősíteni, mint „az USA a szabadság földje”, „Amerika az egyenlő esélyek társadalma, ahol a jóléttől mindenki részesül”, ezzel szemben „a diktatúrák embertelenek”, „kommunizmus elnyomó rendszer”, „a Szovjetunió a gonosz birodalma”; a kapitalista gazdaságra és a polgári demokráciára vonatkozó negatív sztereotípiákat ellenben gyengíteni kell: „a kapitalista gazdaság súlyos társadalmi egyenlőtlenségeket hoz létre”, „a polgári demokrácia szabadsága valójában elnyomás”; komoly történelmi előzményekkel rendelkező, de a technikai fejlődés miatt mégis új sztereotípiák a korszakban: „az atomfegyverkezés a béke záloga”.

A jól ismert példák és az eddigi fogalmi összefüggések miatt szükséges utalni arra, hogy a sztereotípiák politikai alkalmazása kapcsolatba hozható Carl Schmitt politikáról alkotott definíciójával. Szerinte a politika fogalmi meghatározása akkor lehetséges, ha fel tudunk mutatni egy kizárólag arra jellemző oppozíciót. Ez nem más, mint a barát és ellenség sajátos megkülönböztetése. Ez lényegileg különbözik a jó és rossz erkölcsi, a szép és rútság esztétikai és a hasznos és káros gazdasági megkülönböztetésétől. A fogalmi oppozícióból következik, hogy a politikai ellenség nem (feltétlenül) gonosz és/vagy rútság és/vagy káros, bár járulékosan az is lehet. Azonban a morális, vallási, esetleg az esztétikai, de a modern korban főként a gazdasági ellentétek, ha elég erősek, a barát–ellenség politikai megkülönböztetés rangjára emelkedhetnek. (Schmitt 2002: 18–19, 25–26; Kollár 2004: 4-15.) hasonlóan vélekedik erről gyakorlati eseteket is ismertetve politikai marketingről szóló tanulmányában. Világos, hogy a sztereotípiák jelezhetnek, létrehozhatnak, elfedhetnek és megszüntethetnek ilyen politikai ellentéteket.

A sztereotípiák működésének szociálpszichológiai empirikus-kísérleti kutatása az Egyesült Államokban az 1930-as évek elején már eredményeket is hozott, ahogy arról Katz és Braly egy akkori dolgozata tanúskodik. A kutatások tárgya elsősorban az etnikai sztereotípiák voltak. Ez a típus ugyanis igen jól kutatható az olyan többnemzetiségű társadalomban, mint az USA. Világosan kiderült, hogy az amerikaiaknak meglehetősen stabil és egyértelmű negatív sztereotípiák vannak a feketékről, a zsidókról, az írekről, az olaszokról, és így tovább. A második világháború tapasztalatai újabb lökést adtak a kutatásoknak. A háború során az ellenséget majd minden harcoló fél negatív sztereotípiákkal bélyegezte meg, a holokauszt történései pedig arra mutattak rá, hogy milyen szélsőségesen tragikus következményei lehetnek a negatív sztereotípiák politikai felhasználásának. A sztereotípiák előítéleteket szilárdíthatnak meg, ezek az előítéletek, ha politikai legitimitációt nyernek, népiertésba torkollhatnak. A következtetéseket levonva Allport arra figyelmeztet, hogy nincs ártatlan etnikai előítélet. Ezt fejezi ki a fokozatossági modell, ami öt könnyen átjárható szintjét különbözteti meg az előítéletességnek: 1. verbális előítéletesség; 2. elkerülés; 3. hátrányos megkülönböztetés, elkülönítés, kirekesztés; 4. fizikai agresszió; 5. üldözés, megsemmisítés. (Allport 1977: 202–215.)

Allport számára elsődleges volt a negatív etnikai előítéletek visszaszorítása. Üdvözölte, hogy az USA a nemzetiszocialista Németország elleni nyugati koalíció vezetője és a demokrácia

helyreállításáért harcol, de felháborítónak találta, hogy otthon eltúri a faji megkülönböztetést. Egy utópia is benne foglaltatik gondolkodásában. Meg kell kísérelnünk egy olyan racionális államhatalom létrehozását, amely az etnikai előítélet törzsi rendszerét felszámolja, s kialakítja az emberi identifikációnak az egész emberiséghez kötődő meggyőződéseit.

Szeretném leszögezni, hogy Allport tevékenysége morálisan mindenképpen értékelendő. Felhívnam ugyanakkor a figyelmet érvelésének két problematikus elemére. Először: A sztereotípiák előítéleteket generálnak, és nincs ártalmatlan előítélet. Ez a kijelentés nem veszi észre, hogy maga is sztereotípia, sőt előítélet. Ez világossá válik ilyen alakra hozva: „Minden előítéletes ember veszélyes”. Hacsak nem értelmezzük rettenetesen tágan a veszély fogalmát, ez a kijelentés előítélet, és nagy valószínűséggel hamis. A „minden” univerzális kvantifikációt ugyanis akár egy ellentétes eset is képe megcáfolni. Azt pedig nehéz lenne tagadni, hogy mindannyian ismerünk elhanyagolható veszélyességű előítéletes embereket. Felhozható e cáfolat ellen, hogy a veszélyt nem az egyén, hanem a politikai rendszer okozza, amely szítja az előítéleteket. De a politikai rendszerek működése kellőképpen bonyolult mechanizmus, az okok és az okozatok gyakran felcserélődnek benne. Így számot kell vetnünk azzal, hogy hogyan is jöhetett létre a rendszer, s működhetne-e előítéletes emberek nélkül. Ez a megfontolás legalábbis gyengíti a cáfolatot tagadó érvet. Másodszor: A „Nincsen ártalmatlan előítélet” tétel megalapozására Allport felhasználja fokozatossági modelljét, a modell nem más, mint a csúszós lejtő retorikai érv egy változata. Az érv grammatikai alapszerkezetét a „nemcsak...hanem...is” forma segítségével szokás kifejezni: „Aki előítéleteket mond, az *nemcsak* beszél, *hanem* előbb-utóbb gyilkolni *is* fog.” Az a retorikai érv azonban nem *a priori*, hanem empirikus. S nincs olyan tapasztalati összefüggés, ami erős valószínűségét megtámogatná. Az előítéletes emberek legtöbbször csak beszélnek, és nem gyilkolnak, nem indulnak el a csúszós lejtőn.

Az eddigiekből is látszik, hogy szoros fogalmi kapcsolatban áll egymással a sztereotípia és az előítélet. Ez a kapcsolat nem egyszer annyira szoros is lehet, hogy nem is különböztetik meg a kettőt, vagy legalábbis szinonimaként használják őket. A megkülönböztetés történhet a fogalom terjedelme alapján, eszerint a sztereotípia tágabb, az előítélet szűkebb fogalom. Ezzel összefüggésben az előítélet intenzitása nagyobb, érzelmi töltete erősebb, morális súlya jelentősebb, gyakorlati hatása kézzelfoghatóbb, mint a sztereotípiáé. Allport és követői úgy látják, hogy előítéletek sztereotípiákból alakulhatnak ki, mások a fordított irányú hatást is számon tartják, mert az előítéletek sztereotípiákat hozhatnak létre, mivel hatással vannak a világ megismerésére és a világkép létrejöttére. Emlékeztetnék arra is, hogy a sztereotípia viszonylag új fogalom, az előítélet igen régi. Ebből természetesen nem következik az, hogy ne létezett volna a sztereotípiával megnevezett jelenség a fogalom megalkotása előtt; de az sem, hogy minden további nélkül használhatjuk az új fogalmat a régi kontextusban. Mindazonáltal megfigyelhető, hogy egy régi szerző előítéletet ír ott, ahol egy mai elemző sztereotípiát írna, ha elfogadná a két fogalom megkülönböztetését. Egy szó azt jelenti, amit értenek alatta, ilyen értelemben a sztereotípia és az előítélet megkülönböztetése terminológiai kérdés. Megállapíthatjuk, hogy a társadalomtudományokban e tekintetben nincs terminológiai megegyezés. A későbbiekben látni fogjuk, hogy jelen dolgozat módszertanának jegyében a megegyezés hiánya nem probléma, mert a vizsgálat metodológiájában a két fogalom azonos szinten áll és azonos funkciót tölt be.

Magától értetődően nem célozom a XX. századi sztereotípia-kutatások fontosságának tagadása, eredményeinek kétségbe vonása. Amire ez a tanulmány vállalkozik, az egy részben kiegészítő, részben alternatív kutatási irány kijelölése. Módszertanában ez az irány az eszmetörténeti iskola és a (neo)klasszikus retorikai hagyomány alapzatán áll. Az eszmetörténet a különböző típusú és műfajú szövegek közötti történeti hatásokat és összefüggéseket vizsgálja, ugyanakkor kitér

azokra a hatásokra is, amelyeket az eszmék a társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai és egyéb környezetre gyakorolnak. Ezek a hatások a nyilvánosság különböző történeti színtereinek közvetítésével jelentkeznek. (Habermas 1993; Israel 2002: 59–60.) Az eszmetörténeti tudatosság égető fontosságára Keynes is felhívja olvasói figyelmét az *Általános elméletben*: „...a közgazdászok és politikai filozófusok nézetei — akár igazuk van, akár tévednek — sokkal nagyobb hatásúak, mint rendszerint hisszük; valójában mindennél jobban hatnak világunk sorsára. Azok a gyakorlati emberek, akik mentesnek vélik magukat minden szellemi befolyás hatásától, rendszerint valamelyik rég elhunyt közgazdász rabszolgái.” (Keynes 1965: 407, a fordítást Keynes 2002: Ch.24.V. alapján módosítottam)

Vizsgáljuk most meg közelebbről a klasszikus retorika filozófiáját! Skinner, a téma jeles brit kutatója úgy írja le a klasszikus és az ezt folytató reneszánsz retorikát, hogy az szűkebb körre terjed ki, mint a retorika mai jelentése. A modern értelemben fölfogott retorika minden irodalmi stratégiára vonatkozik, amelynek a meggyőzés a célja. Ebben a megközelítésben a retorika szociálpszichológiával összekapcsolt alkalmazott nyelvtudományt vagy kommunikációtudományt jelent. Ezzel szemben Skinner a nyelvi technikák egy speciális osztályának alkalmazásával azonosítja a klasszikus ékesszólást. Ennek az osztálynak a legfontosabb elemei az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio*. (Skinner 1996: 6.) Mik is ezek az elemek? A szónok akkor számíthat sikerre, ha rendelkezik öt tulajdonsággal, a szónok ezen tulajdonságai a retorika elemei. Az *inventio* a beszédre való felkészülés során a megfelelő érvek feltalálását jelenti. A *dispositio* az érvek elrendezése. Az *elocutio* az érvek megfogalmazása, a megfelelő stílus kiválasztása, itt nagyon fontos az *ornatus*, ami nemcsak díszítést jelent, hanem a megfelelő fegyverzet biztosítását is a szavak csatájához, itt jut szerephez a tropusok és az alakzatok használata. A *memoria*, a kívülről való megtanulás is elengedhetetlen, Cicero szerint „a toll a beszéd tanítója”. Végül a *pronuntiatio*, az előadás zárja a retorika elemeinek sorát. Az antik szerzők illetve a francia és angol humanisták különösen az *inventiora*, a *dispositiora* és az *elocutiora* fordítanak nagy figyelmet, mert ezek a „győzedelmes stílus” zálogai. (Skinner 1996: 45–46. 111.)

A szónoklat megszerkesztéséhez szükséges érveket, a klasszikusok nyomán, a humanisták két csoportba sorolják. Az egyik a *példák* csoportja, mely az indukció retorikai megfelelője. A másik csoportba az *enthümémák* tartoznak, ez a csoport a szillogizmus, a dedukció retorikai párja. Az *enthüméma* ismét kétféle lehet. Egyrészt tartozhatnak ide specifikus érvek, melyek valamely tudományterület (természetfilozófia, etika stb.) tárgyaival kapcsolatosak, másrészt lehetnek ezek *toposzok*, olyan „helyek”, melyeket gyakorta felkeresünk, mikor a közvélekedésre, a közízlésre vagy az előítéletekre hivatkozunk. Az érvek elrendezése és megfogalmazása során az a szónok célja, hogy a hallgatóságban érzelmeket keltsen, bizonyos *ethoszt* alakítson ki, keltsen jó benyomást magáról, rosszat ellenfeléről. A szónok arról akarja meggyőzni a hallgatókat, hogy az ügy, amiről beszél, a közösség egészét érinti. Ez úgy fog sikerülni neki, ha a hallgatókat nézőkké változtatja *metaforák* előadásával. Arra kell törekednie, hogy olyan szóképeket alkalmazzon, melyek nem szokványosak és unalmasak, de nem is túl idegenek és szokatlanok, mert ezen utóbbi esetben a szónoklat hatása rejtvényfejtés lesz. Az még jobb, ha a nézővé vált hallgató nevet is. A nevetés előidézéséhez, sőt kiprovokálásához élni kell az irónia, a szatíra és a gúny stíluseszközeivel. (Skinner 1996: 112–113, 129, 182–188, 198–211.)

A „győzedelmes stílus” egyik eszközcsoportjára külön is oda kell figyelnünk. Ez a csoport a *redeskripció* és a *redefiníció* csoportja, itt kap helyet a még a *paradiasztolé* és a *klimax* is. Azért olyan fontosak e fogalmak, mert ezek vizsgálata során kerülhetünk a legkönnyebben közel a klasszikus és neociceroniánus retorika tudományfilozófiai és etikai alapjaihoz.

A redeskripció és a redefiníció fontosságának megértéséhez a hagyományt Arisztotelészig kell követnünk. A *Nikomakhoszi etika* elemzése szerint az erkölcsi erény egyrészt cselekvésben megnyilvánuló lelki alkat, másrészt középérték. Az erkölcsi erények „félúton” találhatóak a hiányok és a túlzások között. Például a bátorság sarkalatos polgári erényét az jellemzi, hogy „középhegység alkot a félelem és a biztonság érzése között”. (1115a.) A bátor ember mindig megtalálja a középutat, a gyáva és a vakmerő viszont elvételi, mert vagy túlmegy, vagy alulmarad a mértéken. (1116a.) Leegyszerűsítve: a bátorság közép a gyávaság és a vakmerőség között. Ez a közép azonban nem objektív, aritmetikai vagy statikus közép, melyet deduktív-demonstratív módszerekkel ki lehetne jelölni, mintha egyenlő távolságra lenne a két szélsőségtől, hanem hozzánk viszonyított közép, amely különböző emberek esetében más és más, tehát szubjektív, dinamikus közép. Az erkölcsi erény definíciójának azonban van még egy eleme. Azonkívül, hogy az erény lelki alkat, és a hozzánk viszonyított középben áll, még az is jellemző rá, hogy „egy szabálynak megfelelően határozható meg, mégpedig azon szabálynak megfelelően, amely szerint az okos ember határozná meg.” (1107a.) Így az erkölcsi erény definíciója tartalmaz egy elemet, amely értelmi erényekre vonatkozik, mégpedig konkrétan az okosságra. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etika* VI. könyvében az értelmes lélek részét alapvetően két részre osztja. Egyfelől a tudomány segítségével tanulmányozzuk azon tárgyakat, melyek kizárják a kontingenciát, másfelől a mérlegelő képességgel szemléljük azon dolgokat, melyekkel kapcsolatban nem zárható ki a kontingencia. A mérlegelő képesség által megalkotott szabály formája a gyakorlati szillogizmus: „*A*-t kell megtenni, mert *A* az eszköze *B*-nek, és *B* a cél”, ahol mind *A*, mind *B* létrejött kontingens. (Ross 1996: 277–278.) A mérlegelő képességnek az erkölcsi erényekre vonatkozó funkciója az okosság. A kontingencia miatt azonban az erények tudománya csak egy korlátozott szabadságot enged meg, ahogy azt Arisztotelész többször le is szögezi már az etikai vizsgálódások elején. (1094b, 1098a, 1104a.) Az arisztotelészi etika és politika nem demonstratív tudomány, hanem a kontingenciát a valószínűség alapján tárgyaló gyakorlati filozófia.

Térjünk vissza ezek felhasználásával a redeskripció retorikájára, vegyük elő ismét a bátorság erényének példáját! Az arisztotelészi meghatározás szerint a bátorságnak nem adható meg olyan egzakt definíciója, mint az első filozófia vagy természetfilozófia tárgyainak. Ennek következtében, ha a gyávaság—bátorság—vakmerőség viszony a vita tárgya, és mondjuk, gyávasággal vádolnak bennünket, akkor a reláció elmozdítására kell törekednünk. Igyekeznünk kell kimutatni, hogy mi nem voltunk gyávák, hanem sokkal inkább bátrak voltunk, és hogyha bírálóink maximái szerint cselekedtünk volna, akkor vakmerőek lettünk volna. A vakmerőség pedig szabad emberhez nem méltó véték, az ilyen viselkedés bűnözői hajlamokra vagy gladiátori lelkületre vall. (Skinner 1996: 141.)

A redeskripcióra támaszkodó érvelés veszélyeit, a bűnök mentegetését, a véték és az erény relativizáló összemosisát, már az ókorban felismerte Platon, mikor — többek között — az *Állam* VIII. könyvében a lélek romlottságaként diagnosztizálja azt. A nagy filozófus kortársa, Iszokratész az *Areopagiticus*ban arról értekezik, hogy Athén hanyatlásának oka abban keresendő, hogy a politikai ágensek a szavakat nem megfelelő értelemben használták. Thuküdidésznel a redeskripció úgy jelenik meg, mint ami aláássa a morális érvelés minden lehetőségét. A görögök által kimutatott kockázatokkal a latin szerzők is számolnak Catótól Senecáig, a reneszánsz korszak brit humanistái pedig — bár Platónt, a retorika legnagyobb régi bírálóját jobbra csak közvetve ismerték — időnként csatlakoztak a rómaiakhoz. (Skinner 1996: 161–180.) A retorikáról elítélő nyilatkozatokat adott Hobbes, Kant és számos modern filozófus. Ennek ellenére az a meggyőződésem, hogy jelen dolgozat igazolni fogja a retorikai elemzés módszertani igényeit, ha teljesülnek bizonyos feltételek.

A sztereotípa funkcióinak és működéseinek analizését az angol pamfletirodalom két kitűnő és nagy hatású darabjának eszmetörténeti-retorikai elemzésével fogom elvégezni. A pamflet vagy vitairat a közönség számottevő részét érintő aktuális politikai, illetve politikai hatású témáról íródik. Átmeneti műfajról van szó, amelyben a tudományos és a szépirodalmi elemek különböző arányban keverednek a személyes hangvétel céljainak megfelelően. A személyes hang a kifejtés során személyeskedő támadássá válhat az ellenfél/ellenfelek stigmatizációja során. Terjedelme igen széles határok között mozoghat egy-két oldaltól több száz oldalig. A modern pamflet virágkora a XVIII. századdal kezdődik és az elektronikus média elterjedéséig tart. Az elektronikus majd digitális tömegkommunikáció uralkodóvá válása lényegileg alakítja át az olvasási szokásokat, ez nem kedvez a pamfletnek.

Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról és bizonyos londoni társaságok ezen eseménnyel kapcsolatos tevékenységéről* című könyve 1790. november 1-jén jelenik meg, szűk másfél évvel a forradalom kitörése után az események sűrűjében. Sikerét és hatását mutatja, hogy egy éven belül 19000 példánya fogy el, táplálva a körülötte fellángolt viták tüzeit s szerzőjét a modern politikai konzervativizmus apostolává avatva. (Boulton 1963: 79–81.) John Maynard Keynes 1919. június 5-én felháborodva távozik a békekonferenciáról, augusztus végére megírja a szöveget, a könyv karácsonyra a könyvesboltokba kerül *A békeszerződés gazdasági következményei* címmel, egy hónap múlva az Egyesült Államokban is kiadják, félév alatt 100000 példánya fogy el, szerzője nevét pedig megismeri a nagyvilág. (Lekachman 2000: 8–9.)

Eredmények: a redefiniáció működésben

Burke pamfletjében két, egymással összefüggő célt tűz maga elé, egyrészt kritizálja a francia forradalom politikai akcióit, másrészt óva inti az angolokat a francia példa követésétől. A világ már nem lesz olyan, mint volt, a francia forradalom alapjaiban rázza meg az európai civilizációt. A forradalmárok felszámolják a monarchia évezredes alkotmányát, megtámadják az egyházat, hatályon kívül helyezik a középkori lovagi kultúrában gyökerező erkölcsöt. Ez a három kritikus elem együtt jelenik meg az írás dramaturgiai nagyjelenetében, a királyi család rabságra vetésében: „Vértől szennyes könyörtelen bérgyilkosok és haramiák bandája tört be a királyné szobájába, s bajonett- és tördöfések százaival lyuggatták ki az ágyat, ahonnan ez az üldözött asszony szinte mezítelen éppen hogy el tudott szökni (...) a királyi foglyokat (...) lassan vezették tova, félelmetes ordítások, vérfagyasztó sikolyok, őrzőgő táncok, gyalázatos sértegetések, s a pokol dühöngéseinek kimondhatatlan förtelmei közepette.” (160–61.) A monarchiát támadják mint az alkotmány örét, az egyház védelmezőjét, az erkölcs zálogát. Teszik ezt a királyné meggyalázásával, amivel a poklot szabadítják a földre.

Burke arra törekszik, hogy átalakítsa, újradefiniálja a franciákról elterjedt sztereotípiákat. A korszakban sokak meggyőződése, hogy Franciaország a felvilágosodás és a (modern) racionalitás szülőhazája, a francia XVIII. század a fény százada és ez a század a franciáké. A francia kultúra ugyanakkor a lovagiasság nagyra becsült képviselője. Ettől a jellemzőtől a királyné elrablásának leírása fosztja meg a franciákat. A felvilágosultság és a racionalitás attribútumainak elvonása végigvonul a forradalmi események bemutatásán. A forradalmi intézkedések ésszerűtlenek. Gazdasági téren ez az *assignata-rendszer* kialakításában érhető tetten, amelynek a jogbiztonság megingásán túl a az infláció és a nyomor a következménye. A törvényhozás munkáját egy politikai téveszme hatja át, az emberi jogok abszurd értelmezése. Eszerint minden nemzedéknek jogában áll szerződési aktus során a kormányzat megváltoztatása, a régi felszámolása és új létrehozása. A társadalmi szerződés ilyen interpretációját Burke elutasítja, híres meghatározása kimondja, „nem csupán maguk az élők,

hanem az élők, a már holtak, s a még meg nem születettek közötti társas viszony ez.” (190.) Ebből következik, hogy nincs a nemzedékeknek joguk arra, hogy önkényesen, bizonyos metafizikai elveknek megfelelően megváltoztassanak mindent. A helyes eljárás a fokozatos alakítás, a hagyományok tisztelete, s alkalmazásuk a jelen körülményekre, ami által azok megerősödve megújulnak. Gyakran megjelenik ebben a kontextusban az épület metaforája. Államügyekben az a helyes módszer, ha az ősi alkotmány alapjaira és szilárd falaira építkezünk, ahogy az angolok teszik. A franciák viszont az egész épületet lerombolják, s valami egészen újat akarnak, de az csak rosszabb lehet. (pl. 105, 119, 149.) A franciák nem viselkednek racionálisan, nem méltók a felvilágosodás eszméihez, egyszerűen kifejezve: buták. Dogmatikusan gondolkodnak, dogmatikusságuk fanatizmushoz vezet. Önhittségükben elutasítanak mindent, ami régi, a hagyományt a hamis előítéllettel azonosítják. Az angolok pont ellenkezőleg, sokra tartják a hagyományt, sőt az előítéleteket, éppen azért, mert előítéletek. Az ősi tudás kipróbált és közismert elemei ezek. Aki ésszerűen gondolkodik, az tudja, hogy az egyes ember nem elég racionális, ezért „jobban teszi, ha igénybe veszi a nemzetek és az idők általános tökéjét és bankját.” (179.) Burke modern konzervatív politikai teoretikus, nem a felvilágosodás ellenében, hanem a felvilágosodás jegyében kárhoztatja a francia forradalmat. (Himmelfarb 2005: 71–72.)

Burke politikai filozófiája továbbviszi a klasszikus retorikai hagyományt, szövegszerűen is igazolható, hogy a *Töprengések* redefiniációs érvelései az arisztotelészi etikából indulnak ki. Az absztrakt természetjogot híveiről megállapítja: „E teoretikusok összes joga csupa túlzás; s amennyire igazak metafizikailag, olyannyira hamisak erkölcsi és politikai szempontból. Az emberi jogok amolyan *középuton* helyezkednek el; képtelenség definiálni őket, de rájuk ismerni nem lehetetlen.” (150, kiemelés az eredetiben) Morális és politikai kérdésekben nem lehetséges egzakt definíció, a közepet kell megközelíteni, azt is megtudjuk, hogy milyen szélsőségek között: „A kormányzat alatt élő emberek jogai azok az előnyök, amelyek gyakran különféle jó dolgok kiegyensúlyozásából fakadnak, olykor a jó és a rossz, olykor pedig a rossz és a rossz közötti kompromisszumból.” (uo.) Számos kérdést vehetnek fel e sokat idézett sorok. Nézzük most csak azt, hogy miért is szélsőség a jó! Érvelhetünk úgy, hogy a jó nem mindenkinek jó. Lehet valakinek rossz is. Ez nem ritkán előfordulhat redistribúciós döntéseknél, de rendre megtörténik a jogok összeütközésénél is. Tekintsük példának okáért két alapjog, a szólásszabadság és az emberi méltóság jogának viszonyát. Ezek kölcsönösen sérthetik egymást, egyik abszolutizálása sem lenne helyes.

A pamflet nem szigorú tudományos elemzés, nyelve metaforikusabb, ezért kevésbé egyértelmű. Ez az oka annak, hogy a szakirodalomban vitát váltott ki Burke viszonya az antiszemitizmushoz. Ez a vita részét képezi annak kiterjedt polémiának, amely a felvilágosodásnak a zsidókról és az antiszemitizmusról vallott nézeteit taglalja. (Himmelfarb 2005: 156–158.) A *Töprengésekben* mintegy tucatszor fordul elő az Old Jewry kifejezés, mégpedig metonimikus, térbeli kapcsolat alapján történő névcserére vonatkozó szemantikai kontextusban. Az Old Jewry a régi London azon része, ahol a letelepülésüket korlátozó rendeletek feloldása (1655) után sok zsidó élt. De több, nem anglikán protestáns vallásnak, metodistáknak, unitáriusoknak is voltak itt imaházai, ahol olyan prédikációk hangzottak el, melyek ünnepezték a francia forradalmat, sőt követendő példaként állították azt a britek elé. Burke ezt kihasználva „Old Jewry-doktrínának” (102) nevezi a kormányzat szabad megválasztásának tanítását. Ez az eszme a szigetországban csak egy periférikus szubkultúrában népszerű, s Burke bízik benne, hogy ez így is marad. Franciaországban viszont ez az uralkodó nézet. A franciák az Old Jewry-doktrínát vallják, ez azt sugallja, ahhoz a sztereotípiához vezethet, hogy a franciák olyanok, mint a zsidók, a zsidók meg felforgatók, mert itt már a metonímia eredete feledésbe ment. Belejátszik a képbe, hogy Burke a koramodern spekulatív

pénzügyeket elítéli, s többé-kevésbé a zsidókhöz köti. A forradalmakat általában nagyformátumú karizmatikus figurák szokták vezetni, akik – mint például Cromwell – bár tévutakon jártak, szörnyűségeket követtek el, de legalább dicső terveket dédelgettek. Ellentétben a franciákkal: „Nem olyanok voltak, mint a zsidó alkuszok, akik azon vetélkednek, hogy melyikük tudja csalárd pénzforgatással és leértékelt részvényekkel a legjobban orvosolni azt a nyomorúságot és pusztulást, melyet satnya tanácsaik hoztak az országra.” (133–134.) Nagy-Britannia parlamentjében a templomrablás nem költségvetési forrás, „A zsidó pénzváltók egyelőre mertek célzást tenni arra, hogy zálogba vennék a canterbury-i érsekség jövedelmét.” (198–199.) Másfelől azonban figyelemre méltó az a kijelentés, amit a Gordon-ügy kapcsán tesz. Lord Gordon szabad szájú független parlamenti képviselőként vált ismertté. 1780 nyarán az angol katolikusok helyzetén könnyítő törvény ellen véres zavargásokat szított Londonban, 1788-ban a francia királynőt és a francia követet gyalázó írása miatt börtönbüntetést kapott, mindeközben áttért a zsidó hitre. Burke szerint tettei „gyalázatára” válnak „az ősi vallásnak, amelynek híve lett”. (176.) Nem a zsidó vallással van tehát baj, az nagyon is tiszteletre méltó, hanem a zsidó vallás néhány követőjével, ahogy az más vallásokban is előfordul.

Keynes az első világháborút lezárni készülő békeszerződés ellen írja pamfletjét. A szerzőre számottevő hatást gyakorolt Burke munkássága. Még 1904-ben írta meg dolgozatát *The Political Doctrines of Edmund Burke* címmel, amivel díjat is nyert egy egyetemi pályázaton. Az írásban az ifjú szerző szimpatizál Burke modern konzervativizmusával, antidogmatikus gondolkodásával és elitizmusával, ő is úgy véli, hogy Nagy-Britannia sikereinek egyik titka a szervesen kifejlődött hagyományos politikai elit vezető szerepének megőrzése. Keynes szerint Burke politikaelméletében fontos, ha nem a legfontosabb fogalom a hasznosság. A politikának nincsen végső célja a legfőbb jó értelmében, amit minden politikai cselekvésnek minden áron hajszolnia kötelessége lenne. Az ilyen cél feltételezése, pláne kőbe vésése ellentmondana az antidogmatikus pragmatizmusnak, azonban minden politikának az a kötelessége, hogy előmozdítsa a polgárok boldogulását, növelje a jólétet. (Dostaler 1996: 19–20; Parsons 2003: 46; Rothbard 2003: 9.) A politikai döntések általában korlátozott ismertek birtokában, bizonytalan helyzetekben születnek, gyakorta nem a jó és rossz, még csak nem is akevésbé rossz és a rossz, hanem a rossz és a nagyon rossz között kell választani, ráadásul a társadalom tagjainak vélt vagy valós érdekei szerteágazóak, sőt esetenként ellentétesek. Keynes megoldásként azt a maximát támogatja, hogy a döntéseket úgy kell meghozni, hogy azok a jelenleg élők számára előnyösek, vagy a lehető legkevésbé hátrányosak legyenek. Burke okfejtésében a társadalmi szerződés igazi tartalma a nemzedékek közötti társas viszony. Keynes szerint a múlt és a jövő generációi is fontosak a társadalom nagy vállalkozásaiban, de a legfontosabbak az élők, akik a hagyományok kreatív felhasználásával igyekeznek elérni céljaikat, de a távoli célok, a jövő generációk vélt boldogsága nem gyakorolhat zsarnoki uralmat a jelen felett. A fennálló, a *van* értékesebb annál, ami a jövőben lehetséges. (Farkas 2013: 40.)

Burke-höz hasonlóan Keynes is virtuóz módon használ fel meglévő sztereotípiákat gazdasági érvelése alátámasztására, mégpedig olyan sztereotípiákat is, melyeket Burke alakított ki a franciák megítélésének redefiniálásával. Keynes gazdasági elemzésének lényege, hogy a békeszerződés káoszba dönti a pusztuló európai társadalmakat. Át kell ezért alakítani a gazdasági következmények leírását, s kimutatni, hogy a franciák által kezdeményezett „kathágói békeszerződés gyakorlatilag sem nem helyes, sem nem lehetséges” (61.) A *Töprengések* szerzőjének meggyőződése, hogy a franciák – bizonyos arisztokrata, filozófus és hitelezői körök konspirációja hatására – arra vetemedtek, hogy felszámolják az európai civilizáció alapjait, a történelmi alkotmányt, a keresztény egyházat, a lovagi kultúrát és a hagyományos erkölcsi rendet. Tették mindezt annak a reményében, hogy jobban fog menni a soruk. De tévedtek: ”Vegyük számba nyereségeiket, s lássuk, mi jó származott azokból a

szertelen, vakmerő eszmékből, melyek vezetőiket arra tanították, hogy megvessék minden elődjüket, minden kortársukat, sőt saját magukat is, egészen addig, amíg valóban megvetésre méltóvá nem váltak. (...) Franciaország magasabb áron vásárolt magának dicstelen balsorsot, mint ahogy bármely más nemzet egyértelmű áldásokra tett szert! Franciaország bűnökön vett szegénységet.” (122.) Keynes részt vett a békekonferencián mint a pénzügyminisztérium képviselője, míg 1919. június 7-én le nem mondott, mert nem látott esélyt a készülő békeszerződés módosítására. Felháborodott, „hogy a szemünk láttára éhező és felbomló Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, ami iránt nem lehetett fölkelteni a Négyek érdeklődését.”(Keynes, 2000. 209.) Európa egy gazdasági egység, sorsa közös. A győztesek, *különösen a franciák*, azonban csak a bosszúval és a jóvátétellel voltak elfoglalva. A háború kirobbantásáért elsősorban Németországot terheli a felelősség, de a németek egy ígéretben bízva kértek fegyverszünetet, a wilsoni pontoknak megfelelő békére kaptak ígéretet. A győztes hatalmaknak viszont eszük ágában sincs az ígéret betartása. Németországot meg akarják fosztani minden gyarmatától, és 40 milliárd dollár megfizetésére akarják kötelezni, de a németek ebből, óriási nehézségek árán, maximum 10 milliárdot képesek fizetni. Így Németország tönkremegy, de a győztesek sem tudják orvosolni gazdaságuk bajait, Európa gazdasági rendszere összeomlik nyomort hagyva maga után. A békekonferencia tehát bűnökön készül szegénységet venni.

De mi is már megint a baj a franciákkal? Szűk látókörűek, dogmatikusan gondolkodnak, ami kritikus esetben fanatizmusba torkollik. Az a figura, aki ezeket a hibákat megtestesíti nem más, mint Clemenceau. A francia államférfinek nemcsak koncepciója volt a béke elveivel kapcsolatban, mint Wilsonnak, hanem konkrét tervezete is annak kivitelezésére. Bár ne lett volna egyik sem. A koncepció szerint a bűnöst meg kell büntetni, az ártatlan veszteségeit ki kell egyenlíteni, a jövőre nézve pedig biztosítani kell arról, hogy ilyen még egyszer nem fog megtörténni. Clemenceau-nak sztereotíp meggyőződési voltak ellenfelét illetően: „a német lélek ismeretében szívvel-lélekkel vallotta, hogy a németek egyedül a megfélemlítésből értenek (...) s bármilyen aljasságra képesek a haszon érdekében – nem ismernek sem becsületet, sem önérzetet, sem irgalmat (...) csak a diktátumot értik meg.” (58.) Így nem könnyű, sőt roppant nehéz megtalálni a helyes arányt a jóvátétel és a gazdasági kapcsolatok tekintetében, meglátni a keskeny kivezető utat Európa válságából.

Keynes a németekről szóló negatív sztereotípiákat gyengíteni igyekszik, de azt a vádat is el kívánja kerülni, hogy németpárti lenne. A Clemenceau-ról rajzolt portrét sem akarja szélsőséges franciaellenességgé élesíteni. Európát szeretné megmenteni, minden nép számára a lehető legjobb eredményt hozó megegyezést óhajt. Hogy állhat egy angol Európához? Keynes elismeri annak a sztereotípiának az érvényét, hogy „Anglia még mindig kívül áll Európán” (38.) De ebből nem azt a következtetést vonja le – ellentétben sokakkal –, hogy akkor hagyjuk a kontinenst magára, egyék meg, amit főztek. Úgy határozza meg magát, mint „aki angol ugyan, de ugyanakkor európainak is érzi magát”. (40.) A franciák által vizionált Európa életképtelenségét mutatja ki, ennek érdekében használ és erősít sztereotípiákat. A franciák gyenge Németországot és erős Lengyelországot akarnak, Oroszországgal pedig lényegében nem számolnak. A lengyelekre bízni Európa békéjét örültség, ezt igazolandó a dehonesztáló szavaktól sem retten vissza a szerző: „Lengyelország, amennyiben nagy szomszédjai nem jólétben és rendezett körülmények között élnek, gazdasági képtelenség, amelynek semmiféle ipara nincsen, kivéve a pogromot.” (259.) Oroszországot kizárni az új gazdasági rendből, nem jelent mást, mint éhhalálra ítélni Európa népeit. Keynes egész életében következetes antimarxista és antikommunista volt, ő is úgy látta, hogy az oroszoknak „Vérszomjas filozófusaik” vannak (például Lenin), akiknek intellektualizmusa „számunkra túlságosan kíméletlen és tudatos”. (218.) De tudomásul kell vennünk, hogy a tengeren túli gabona

megfizethetetlen, s nincs más lehetőség, mint az Oroszországból jövő import. Az orosz mezőgazdaság azonban, hasonlóan az egész ottani gazdasági rendszerhez, csődben van. Az oroszoknak semmi lehetőségük arra, hogy kilábaljanak a nyomorból, „kivéve, ha igénybe veszik a német vállalkozó szellem és szervezőképesség közvetítését.” (260.)

Morális következtetések

Skinner (1996: 15.) alapján a morális és politikai érvelésnek három lehetséges módja különíthető el a retorika megítélésének és használatának szempontjából. Az első azt a meggyőződést vallja, hogy minden racionálisan gondolkodó ember ugyanazt a helyes következtetést fogja levonni az általunk körültekintően felállított premisszákból, és ehhez nincs szükség semmiféle retorikai hókuszpókuszra. Ezt a módszertant nevezhetjük kartézianus racionalizmusnak. A második szerint is lehetséges deduktív érvelés morális és politika kérdésekben, de érveink gyengék maradnak, ha nem támogatjuk meg őket az ékesszólás művészetével. Mert a közönség már csak ilyen, nem eléggé racionális. Ezt a metodikát hobbesiánusnak nevezhetjük, mivel ezt alkalmazta Hobbes a modern politikai filozófia alapművében, a *Leviatánban*. A harmadik azt tartja, hogy a morál és a politika területén még retorikusabban, sőt csak retorikusan érvelhetünk, mert ezekben az ügyekben nem érhető el az egzaktágnak az a foka, ami a természettudományokban megkövetelhető. Ezekben a vitákban mindig lehetséges pro és kontra érvelés, és ugyanaz az érv felhasználható mindkét oldalon. Eszerint nem alkotható deduktív morál- és politikaelmélet. Ezt a módszertant nyugodtan nevezhetjük klasszikusnak szemben az előző két modern teóriával.

Azt állítom, hogy morálisan mindhárom érvelési mód elfogadható és helyes, amennyiben nem manipulatív, és hogy manipulatív-e, azt a szerző szándéka és megszólalásának következményei döntenek el, de a szándék és a következmények nem függetlenek a társadalmi kontextustól. A klasszikus módszer morális helyességének első konkrét kritériuma az *audi alteram partem* (hallgattassék meg a másik fél is) előírása. Ennek értelmében a retorikai eszközök garmadája, a trópusok és toposzok; a humor a gúny és az ironia; az előítéletek és a sztereotípiák megítélése egy szintre kerül. Ha mód nyílik ezek redefiniálására, akkor morálisan elfogadhatóak.

Irodalom

1. Allport, G. (1977) [1954]: Az előítélet, Gondolat Kiadó, Budapest, 743 p. ISBN 9632804503
2. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika, ford.: Szabó M.
3. Boulton, J. T. (1963): The Language of Politics in the Age of Wilkes and Burke, Routledge & Kegan Paul, London, 281 p.
4. Burke, E. (1990): Töprengések a francia forradalomról, Atlantisz Kiadó, Budapest, 401 p. ISBN 963 02 8668 8
5. Dostaler, G. (1996): The Formation of Keynes's Vision, History of Economics Review, 25, 14–31, [<http://www.hetsa.org.au/pdf-back/25-A-2.pdf>] (2013-07-09)
6. Farkas A. (2013): John Maynard Keynes: etika, politika, civilizációkritika, in: Fehér J. – Kollár P. (szerk.:) Talentum és értékteremtés, Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 37–48. ISBN 978-963-269-389-7
7. Farr, J. (2005): The New Science of Politics, in: Ball, T., Bellamy, R. (ed.): The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought, Cambridge University Press, Cambridge, 431–445. ISBN 0 521 56354 2 <http://dx.doi.org/10.1017/CHOL9780521563543.022>
8. Habermas, J (1993): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Századvég–Gondolat, Budapest, 395 p. ISBN 963 8383 026

9. Himmelfarb, G. (2005): *The Roads to Modernity: The British, French, and American Enlightenment*, Alfred A. Knopf, New York, 281 p. ISBN 1-4000-4236-4
10. Hobbes, Th. (1970): *Leviatán*, Magyar Helikon, Budapest, 657 p.
11. Israel, J. (2002): *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity (1650–1750)*, Oxford University Press, Oxford. ISBN 978-0199254569
<http://dx.doi.org/10.1017/S0007087401294564>
12. Katz, B.–Braly, W. (1979) [1933]: *Verbális sztereotípiák és faji előítélet*, in: Halász L.–Hunyadi Gy.–Marton L. (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 190–197.
13. Keynes, J.M. (1965) [1936]: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*, KJK, Budapest, 453 p.
14. Keynes, J. M. (1972): *My Early Beliefs*, in: *uó: The Collected Writings of John Maynard Keynes: Volume 10: Essays in Biography*, Palgrave Macmillan/Royal Economic Society, London, 433–451. <http://dx.doi.org/10.1017/UPO9781139524230.045>
15. Keynes, J. M. (2000): *A békeszerződés gazdasági következményei*, Európa Könyvkiadó, Budapest. 263 p. ISBN 963 07 6700 7
16. Keynes, J. M. (2002) [1936]: *The General Theory of Employment, Interest and Money*
http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-81807-5_4
17. [<https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/>] (2015-05-01)
18. Kollár Cs. (2004): *Politikai marketing az információs társadalomban – elsősorban a kommunikációs eszközök szempontjából*, in: *MARKETING FÜZETEK: Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Marketing Tanszék*, Sopron. 1:(II) pp. 4-15.
19. Lasswell, Harold D. (1927): *The Theory of Political Propaganda*. *American Political Science Review*. 21. 627–631. <http://dx.doi.org/10.2307/1945515>
20. Lekachman, R. (2000): „Bevezetés”, in: Keynes, J. M.: *A békeszerződés gazdasági következményei*, Európa Könyvkiadó, Budapest. 7–36 p. ISBN 963 07 6700 7
21. Lippman, W. (1997) [1922]: *Public Opinion*, Free Press, New York, 288 p. ISBN 978-0684833279
22. [<http://xroads.virginia.edu/~Hyper2/CDFinal/Lippman/cover.html>] (2015-05-02)
23. Parsons, W. (2005): *Politics and Markets: Keynes and his Critics*, in: Ball, Terence–Bellamy, Richard (ed.): *The Cambridge History of Twentieth Century Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 45–69.
<http://dx.doi.org/10.1017/CHOL9780521563543.004>
24. Platón: *Állam*, ford.: Jánosy I.
25. Ross, D. (1996): *Arisztotelész*, Osiris Kiadó, Budapest, 394 p. ISBN 963 379 126X
26. Rothbard, M.N. (2003): *Keynes, the Man* [<http://mises.org/etexts/keynestheman.pdf>] (2013-07-09)
27. Schmitt, C. (2002): *A politikai fogalma*, in: *uó.: A politikai fogalma*, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest, 15–55. ISBN 963 9207 73 X
28. Skidelsky, R. (1983): *John Maynard Keynes: Volume 1: Hopes Betrayed: 1883–1920*, Macmillan, London, 447 p. ISBN 0333115996
29. Skidelsky, R. (1992): *John Maynard Keynes: Volume 2: The Economist as Saviour: 1920–1937*, Macmillan, London, 731 p. ISBN 0333371380
30. Skidelsky, R. (2002): *John Maynard Keynes: Volume 3: Fighting for Freedom, 1937–1946*, Penguin Books, London, 608 p. ISBN 0142001678
31. Skidelsky, R. (2002b): *Keynes and the Ethics of Capitalism*, [<http://www.oocities.org/monedem/keyn.html>] (2013-07-12)
32. Skinner, Q. 1996, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge. 477 p. ISBN 0 521 55436 5
<http://dx.doi.org/10.1177/003231870005200223>